

Prijevod s engleskog: Petra Požgaj
Lektura: Sarah Duspara

Angelica Nuzzo

JEZIK HEGELOVE SPEKULATIVNE FILOZOFIJE

Studenti Sveučilišta u Jeni, koji su početkom 19. stoljeća pohađali Hegelova rana predavanja iz logike i metafizike, prvi su se požalili na nejasnoću njegova jezika, kao i na „njegove zgražanja vrijedne govorne navike“. Hegelova su se izlaganja činila još iritantnijima u usporedbi sa stilski savršenim predavanjima koje je u to vrijeme na istom sveučilištu održavao Schelling. Suvremena svjedočanstva navode kako je istu nejasnoću jezika moguće uočiti u *Enciklopediji filozofijskih znanosti* (1817., 1827. te 1830.), tekstu kojim se Hegel služio na svojim kasnijim predavanjima u Heidelbergu i Berlinu. Jedan od prvih kritičara spekulativne filozofije, Søren Kierkegaard istaknuo je Hegelovu „neprirodnu“ upotrebu jezika i napao njegovu težnju za „apsolutnim znanjem“ ističući besmisao – te čak komične učinke – do kojih Hegelov jezik često dovodi.¹ Kasnije je kritiku Hegelova jezika oživio William James, osvrćući se na problem „metode“ spekulativne filozofije. James razlikuje „središnju misao“ dijalektike koju je, tvrdi, „jednostavno uhvatiti“ za razliku od njezine formulacije koju je, zahvaljujući jeziku kojim je izražena, „iznimno naporno pratiti“.

[Hegelova] strast prema nedotjeranim rečenicama, njegovo neprincipijelno poigravanje nazivljem; njegov užasan rječnik koji, primjerice, naziva ono što upotpunjuje stvar njezinom negacijom; njegovo sustavno odbijanje da otvoreno da do znanja govori li o logici, fizici ili psihologiji, čitava njegova namjerno usvojena politika dvosmislenosti i nejasnoće, ukratko: sve to dovodi njegove

¹ Vidi u Hermann J. Cloeren, „The Linguistic Turn in Kierkegaard’s Attack on Hegel“, *International Studies in Philosophy* 17, 3 (1985): 3-13.

suvremene čitatelje u napast da iz očaja počupaju svoju – ili njegovu – kosu.²

Zaista, u predgovoru izdanju *Fenomenologije duha* iz 1807. godine, Hegel anticipira čitateljsku reakciju na način kojime se dijalektika razvija, pa tako put koji prirodna svijest treba prijeći u *Fenomenologiji* naziva „putem sumnje ili točnije putem očajanja“³. Kao što nas James podsjeća, to je očajanje dijelom izazvano inherentnom zahtjevnošću jezika dijalektike. Ipak, s obzirom na identitet forme i sadržaja, koje čini jednu od temeljnih tvrdnji Hegelove filozofije, nesvakidašnje iskustvo jezika, kojim je dijalektika izražena, postaje nesvakidašnjim iskustvom dijalektičke prirode jezika samog. Ona je, pak, temeljna za iskustvo svijesti preispitano u *Fenomenologiji*. Jezik u Hegelovoj filozofiji nije samo pitanje forme; jezik je podjednako pitanje i forme i sadržaja.

I. HEGELOV JEZIK

Tema ovog poglavlja jest upotreba jezika u Hegelovoj filozofiji. Moj cilj je pokazati inherentnu vezu između jezika kojime se služi spekulativna filozofija i njezinih metodoloških zahtjeva, te u daljnjem proučavanju istražiti identitet filozofske forme i sadržaja svojstvenih dijalektici. Kao polazišnu točku uzimam prigovore Hegelova kritičara, jer su Jamesove opaske o Hegelovoj upotrebi filozofskog jezika, unatoč svom polemičkom tonu, zaista vrlo točne. Istina je da Hegel uglavnom izbjegava bilo kakvu obvezujuću definiciju tehničkog nazivlja, zbog čega ono što u jednom ulomku poprima određeno jasno značenje, u drugome trenutku zadobiva neočekivani novi smisao. To bismo zasigurno mogli nazvati, Jamesovim riječima, „dvosmislenošću“, „nejasnošću“, ili, kao što je to nedavno sročeno, „neodređenošću“

² William James, „Hegel and His Method“, *The Writings of William James: A Comprehensive Edition*, ur. John J. McDermott (Chicago: University of Chicago Press, 1977), 512-29, 513. (prijevod prema Nuzzo; op. ur.)

³ G. W. F. Hegel, *Fenomenologija duha*. prev. M. Kangrga. Zagreb: Naprijed, 1987b, 57 (TW 3: 72). (TW = G. W. F. Hegel, *Werke in zwanzig Bände*, ed. E. Moldenhauer, K. M. Michel (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1971); op. ur.)

značenja.⁴ Nadalje, Hegelov rječnik neporecivo obiluje novim izrazima koji uopće ne pripadaju njemačkom filozofskom jeziku (kao što je slučaj s izrazima poput *Ansichsein* i *Fürsichsein* koji zapravo prevode skolastičke latinske termine *in se* i *per se*)⁵ ili koji vrše nasilje nad jezikom načinom na koji su upotrijebljeni. Primjeri takvog „nasilja“ jesu Hegelova upotreba negativnosti proturječja kako bi se proizvela nova pozitivna značenja (kako možemo nazvati ono što upotpunjuje određenje stvari njezinom negacijom? – protestirao je James) te zamjena iskaza „x je istinito“ sudom „y je istina x“. Nadalje, čini se da Hegel pri upotrebi jezika ne mari za disciplinarne granice. Njegova logika govori jezikom metafizike, ali uz to posuđuje i jezik prirodnih znanosti, matematike i psihologije. Logika preuzima (ili oponaša) rječnik tih znanosti toliko uspješno, da je ponekad teško odrediti zašto – mogao bi nastaviti kritičar – Hegelovom filozofskom sustavu trebaju filozofija prirode i filozofija duha da dovrše zadatak logike, koja kao da već obuhvaća to dvoje.

Točna opažanja Williama Jamesa dovest će moju analizu do zaključaka koji su poprilično različiti od onih koje iznosi većina kritičara spekulativne filozofije. Nakon što smo ustanovili *da* Hegelova logika govori jezikom metafizike, ključno pitanje značenja koje treba pridati toj transgresiji granica ostaje: *Zašto* (je potrebno *da*) spekulativna logika preuzima jezik metafizike nakon što je Kant jasno ukazao na granice njihovih zasebnih područja? Jasno je da Hegelova jezična „zbrka“ dovodi u pitanje osnovnu tezu koja predstavlja spekulativnu logiku kao „*die eigentliche Metaphysik*“ – pravu ili istinsku metafiziku. U širem smislu, nakon što smo ustanovili *da* jezik Hegelove filozofije prkosi definiciji, podržava dvosmislenosti i nejasnoće te poništava disciplinarne granice, pravo pitanje ostaje *zašto* ta filozofija treba biti izražena takvim jezikom. Neizravan dokaz te nužnosti očituje se u neuspjehu svih nedavnih

4 Vidi raspravu u W. Becker, „Das Problem der Selbstanwendung im Kategorienverständnis der dialektischen Logik“, *Hegel Studien Beiheft* 18 (1978) i R. Wiehl, „Selbstbeziehung und Selbstanwendung dialektischer Kategorien“, *Hegel Studien Beiheft* 18 (1978): 83 – 113.

5 Vidi A. Nuzzo, „Il problema filosofico della traduzione ed il problema della traduzione filosofica“, *Quaderni di traduzione* 28 (1994): 169-93.

pokušaja formalizacije i aksiomatizacije Hegelove dijalektike; to jest, u neuspjehu svih pokušaja prevođenja spekulativne logike na jezik suvremene formalne logike.⁶

U svom pristupu problemima koje predstavlja jezik Hegelove filozofije vodit ću se njegovom poznatom tvrdnjom iz prvog poglavlja *Fenomenologije duha*. Tvrdnja koju Hegel tamo iznosi glasi: „jezik je (...) ono istinskije“⁷ što, primijenjeno na njegove vlastite tekstove, ukazuje kako bi sve prethodno spomenute mane njegova jezika mogle ukazivati na nužnost koja objašnjava neka specifična obilježja spekulativne filozofije te, u konačnici, osnovna obilježja dijalektičke metode kao takve. Drugim riječima, osobno tvrdim kako postoji „spekulativni duh jezika“⁸ koji je inherentan Hegelovoj metodi. Hegelova metoda nije samo oblikovana jezikom, već se njime i provodi. To je tvrdnja koju želim istražiti u daljnjim razmatranjima.

Moj je cilj pokazati da je jezik kojim je Hegelova filozofija pisana temeljan za dijalektičku metodu koja strukturira spekulativnu filozofiju kao sustav. Jezik nije naprosto statični *medij*, dan jednom zauvijek, u kojem se provodi metoda; jezik je, za Hegela, metoda sam po sebi. Jednako tako, metoda nije ni *instrument* znanja ni *puka vrsta i način* svojstven spoznavanju.⁹ Ona je, naprotiv, struktura inherentna umu pri njegovu samorazvoju u cjelovit sustav logičkih i realnih formi. Budući da je metoda u potpunosti jednaka svom *Darstellungu* ili prikazu, zaključit ću kako jezik u kojem se taj prikaz odvija čini sastavni dio metode. Metoda, za Hegela, predstavlja objektivnu dimenziju koja nadilazi svako subjektivno stanje mišljenja i izražava „zbiljnost objektivne misli“¹⁰. Ta je objektivna dimenzija

6 Vidi, među ostalim, Thomas M Seebohm, „The Grammar of Hegel’s Dialectic“, *Hegel Studien* 11 (1976): 149-80; D. Marconi, *Contradiction and Language in Hegel’s Dialectic* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1982).

7 G. W. F. Hegel, 1987b, 68 (*TW* 3: 85).

8 G. W. F. Hegel, *Znanost logike, Subjektivna logika, Nauk o pojmu*. prev. Ž. Pavić. Zagreb: Demetra, 2004, 287 (*TW* 6: 550).

9 *ibid.*, 287 (*TW* 6: 550).

10 Vidi primjedbu uz G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*. prev. V. Sonnenfeld. Sarajevo: Veselin Maleša, 1987a, §25

analogna objektivnom *mediju* u kojem jezik artikulira svoje forme. Jezik, za Hegela, nije oruđe subjektivnog mišljenja (i komunikacije); jezik je, naprotiv, objektivni *medij* i stanje u kojem sva pojedinačna, subjektivna komunikacija i ekspresija prvi puta postaju moguće. U tom je smislu zapravo subjektivno mišljenje to koje postaje moguće svojom jezičnom artikulacijom. Ta tvrdnja svoju potvrdu nalazi i u Hegelovu prikazu subjektivnog duha.

U raspravi koja slijedi preispitat ću vezu između jezika Hegelove filozofije i njegova prikaza dijalektičke metode. U kojem smislu jezik kojim je spekulativna filozofija pisana *čini metodu* dijalektičkog mišljenja umjesto da joj naprosto koincidira? U kojem smislu možemo tvrditi da spekulativno mišljenje može biti izraženo samo „nejasnim“ i „dvoznačnim“ jezikom Hegelove filozofije (a ne, na primjer, jezikom simboličke logike)? U prvom dijelu rasprave usredotočit ću se na nekoliko ključnih ulomaka *Znanosti logike* u kojima Hegel predstavlja svoju ideju „apsolutne metode“ kao metode spekulativnog mišljenja; u vezi s time, preispitat ću odnos ideje metode i Hegelova pogleda na jezik koji on sam iznosi u predgovoru *Znanosti logike*. U drugom dijelu rasprave razmotrit ću nekoliko konkretnih primjera Hegelu svojstvene upotrebe jezika ističući neke tipično spekulativne izraze koji se pojavljuju u *Znanosti logike*.

II. JEZIK JE METODA/METODA JE JEZIK

Unatoč pokušajima da odvoji metodu Hegelove dijalektike od njegova jezika – odnosno, Hegelovu „jednu vrlinu“ od njegovih „tisuću zločina“¹¹ – William James u konačnici priznaje da, jednom kad se shvati suština dijalektike, jezik pokazuje svoju lukavu „istinitost“ neumoljivo djelujući na svaki sadržaj mišljenja. Čita li tumač koji naginje nedijalektičkom mišljenju Hegelove tekstove pokušavajući spasiti sadržaj i metodu mišljenja od zbunjujuće moći spekulativnog jezika, ubrzo je prisiljen priznati da taj jezik djeluje poput zamke iz koje je nemoguće pobjeći. Jezik postaje jedno s metodom koju izražava.

Jednom kada uhvatite nit [Hegelova] sustava mišljenja sretni

11 William James, 1977, 513. (prev. prema Nuzzo; op. ur.)

ste uspijete li mu ikada pobjeći. To je sve što vidite. Izjavi li netko nešto, osjećaj za implicitna proturječja javlja se kao navika, gotovo motorička navika kod onih koji uvježvanom gestom slikovito prikazuju postavljanje, ukidanje i konačno ponovno uspostavljanje uključeno u izjavu. Kažete li „dva“ ili „mnogi“, govor vas izdaje jer ih već samo ime sabire u jedno. Izrazite li sumnju, vaš izraz proturiječi svom sadržaju jer se u sumnju samu ne sumnja, već je se potvrđuje. Ako kažete „nered“, što je to doli određene loše vrste reda?¹²

U ovom ulomku i sam Hegelov kritičar ponavlja isti argument koji *Fenomenologija* koristi kao odgovor na naivne pokušaje osjetilne izvjesnosti da zaobiđe sveobuhvatnu – i dijalektičku – moć jezika. Taj argument bez sumnje ponovno postavlja tradicionalni izazov skepticizma. Jezik nas tjera da govorimo suprotno od onoga što mislimo. Jezik nije tek pitomo oruđe svijesti; naprotiv, jezik je medij obdaren vlastitom logikom (i životom). U konačnici, otkriće dijalektike, točnije, otkriće moći (samo)proturječja leži u jeziku. Zbog (i pomoću) svog objektivnog jezičnog izraza dijalektičko mišljenje postaje, prema Jamesovu shvaćanju, opsesivna psihološka navika koju je nemoguće izbjeći – ona postaje sve-prevladavajućom „metodom“. Na taj je način, kao „modalitet spoznavanja“ i „modalitet bitka“¹³ istovremeno, dijalektika ukorijenjena u jeziku i uvježbana u „gesti“.

Iskustvo Hegelova kritičara pokazuje da spekulativni jezik Hegelove filozofije nije tek slučajna ili izvanjska odlika njegove misli. On, naprotiv, čini ključno metodološko oruđe dijalektike. Drugim riječima, Hegelov je jezik sastavni dio metode spekulativne filozofije: metoda proturječja mora biti artikulirana u jezičnom obliku u kojem auto-kontradiktorni karakter svih iskaza ili sudova dolazi do izražaja. Hegelova logika potvrđuje tvrdnju koju bi formalna logika odbacila kao apsurdnu: jezik proturječja jest sam po sebi proturječan – a nužno je takav ako je proturječnost, kao što dijalektika tvrdi, zaista nužna za kretanje mišljenja.

Jedinstvo metode i jezika, koje toliko uznemiruje kritičare Hegela

12 William James, 1977, 516. (prev. prema Nuzzo; op. ur.)

13 G. W. F. Hegel, 2004, 287 (*TW* 6: 551)

proizlazi iz opisa „apsolutne metode“ s kraja *Znanosti logike*. Iako se tematski prikaz metode može javiti tek u zaključku logičkog procesa, uloga jezika koji prožima *Darstellung* ili prikaz procesa jest vidljiv znak prisutnosti metode u cjelini razvoja. Metoda postaje vidljiva kao dinamični proces (a ne samo kao statični rezultat procesa) jer je iznosi *Darstellung*, koji postaje objektivniji i stiče postojanost u jeziku. Jezik nije samo *Dasein* „duha“ kao što Hegel tvrdi u filozofiji subjektivnog duha. U *Logici*, jezik je *Dasein* spekulativne metode.

Francuski sinolog Marcel Granet jednom je primijetio: „Metoda je put jednom kad njime prođemo.“ Iako je etimologija koju predlaže Granet očito izmišljena – *metà-odòs*, nakon puta – njegova opaska ima ozbiljnu, čak polemičku, namjeru. U svakom znanstvenom ispitivanju diskurs o metodi ima vrijednost samo kao aposteriorno razmatranje nekog konkretnog istraživanja, a ne kao apriorno iznošenje skupa uputa. Rekonstrukcija puta jednom kad smo dosegli zaključak uvijek uključuje rizik pribjegavanja teleologiji. Retrospektivno, nesigurnosti, teškoće i pogreške nestaju ili postaju koraci na putu koji vodi ravno do cilja.

Na prvi pogled, Hegelovo viđenje metode čini se veoma blisko ovom opisu. Na kraju *Logike*, u posljednjem poglavlju o „apsolutnoj ideji“, Hegel retrospektivno otkriva sakrivenu, imanentnu „dušu“¹⁴ koja je djelovala u razvoju čitavoga logičkog procesa. Ipak, Hegelova metoda isključuje svaku previše jednostavnu, naprosto izvanjsku, teleologiju ističući prvenstvo procesa u odnosu na bilo koji od njegovih (djelomičnih ili potpunih) rezultata. Budući da metoda predstavlja *samo*-razvoj pojma, ne možemo je nazvati kretanjem nečega određenog prema određenom cilju. Paradoksalno, metoda je zapravo postajanje subjekta logičkog procesa baš kao i postajanje samoga tog procesa. Istinski *dijalektički* karakter metode proizlazi iz njezine *antiteleološke* i *antideterminističke* strukture. Proces nije teleološkog karaktera jer metoda nije skup gotovih pravila koje um samo treba primijeniti kako bi dosegao određeni cilj. Metoda je zapravo imperativ koji na svakoj novoj razini procesa nalaže postavljanje novog cilja i pronalaženje načina da se isti taj cilj dosegne. Ova dva smjera u

14 G. W. F. Hegel, 2004, 286, 287, 288 (*TW* 6: 549, 551)

konačnici konvergiraju u jedinstvo dobivena rezultata jednom kad je on dobiven (i ni u jednom ranijem trenutku). Ne postoji pravi cilj prije nego se dosegne, a jednom kad se dosegne više nije cilj. Nadalje, rezultat nikada ne može biti predviđen; može biti samo anticipiran sa stajališta koje je naprosto uvodno i ne pripada istinski znanosti ili metodi. „Jer stvar nije iscrpljena u njezinu *cilju*, nego u njezinu *izvođenju*, niti je *rezultat* zbiljska cjelina, nego je on to zajedno sa svojim *postajanjem*; cilj za sebe jest ono neživo opće, kao što je tendencija puko previranje kojemu još nedostaje njegova zbiljnost, a goli je rezultat leš koji je iza sebe ostavio tendenciju.“¹⁵ Hegelova metoda ne predstavlja gramatiku dijalektike, već živi, nadahnuti duh jezika koji se očituje u konkretnoj upotrebi jezika samog. Živi jezik ne može se iskusiti ni deducirati iz proste gramatike i njezinih pravila. Za Hegela gramatika nije metoda jezika (čak suprotno). Istinski nova ostvarenja možemo prepoznati kao takva, tek *nakon* što se ona pojave. Tada možemo primijetiti da se pokazuju valjanima ili uspješnima na načine koji prethodno nisu bili predviđeni, bilo konceptualno ili kauzalno.

Metoda [se] treba priznati kao bez ograničenja opći, unutarnji i izvanjski način i kao naprosto beskonačna moć kojoj nikakav objekt, ukoliko se on prezentira kao izvanjski, umu stran i o njemu neovisan, ne može pružati nikakav otpor, nasuprot kojemu bi mogao biti posebne naravi i ne prožet njime. Ona je zato *duša i supstancija* i nešto je pojmljeno i znano samo ukoliko je *potpuno podvrgnuto metodi*.¹⁶

U ovom ulomku Hegel poistovjećuje metodu sa spekulativnim umom, shvaćenim u svojoj dinamičkoj funkciji kao sila neograničene moći. Ta je sila kreativna moć *radikalnog samoproizvođenja*. Međutim, samoproizvođenje je moguće samo kad je ispunjen uvjet potpune *imanencije* – to jest, kad su isključeni svaka izvanjska intervencija, cilj ili stajalište. Osvrćući se na kraj *Logike* te se istovremeno prisjećajući njezina početka, jasno nam je da, prema Hegelu, *prije i izvan procesa ne postoji ništa što bi moglo biti proizvedeno niti išta što proizvodi*.

15 G. W. F. Hegel, 1987b, 5 (*TW* 3: 13)

16 G. W. F. Hegel, 2004, 288 (*TW* 6: 551-52) (kurziv dodan)

Razvoj koji zaključak *Logike* naziva „apsolutnom metodom“ – i koji retrospektivno obuhvaća cjelinu logičkog procesa – „apsolutan“ je prvenstveno u strogo etimološkom smislu: *ab-solutus* je u odnosu na sve moguće pretpostavke, uvjete pa čak i ciljeve. *Metoda je zakon bez zakonodavca, proces bez subjekta, radnja bez vršitelja; ona je izgovaranje „izvorne riječi (ursprüngliches Wort)“¹⁷ bez glasa koji je izgovara.* Njezina valjanost ne počiva na empirijskoj egzistenciji subjekta koji slijedi zakon ili izgovara riječ. Takva je valjanost opravdana procesom koji najprije uspostavlja subjekte koji, kako bi uopće postojali ili opstojali kao *racionalni subjekti*, moraju biti „u potpunosti podvrgnuti“ – to jest, predani metodi. Na kraju *Logike*, Hegel pokazuje da je kreativnost dijalektičke metode kreativnost „izvorne riječi“ koja pridaje stvarnost stvarima imenujući ih (što radikalno izokreće latinsku izreku *Nomina sunt consequentia rerum.*). Imenovanje znači prepoznavanje nečega kao imanentnog određenja u razvoju čistog mišljenja ili pojma. Taj razvoj obilježava uvjet svog „bitka“ i „sve istine“. „Sve ostalo je zabluda, pomutnja, mnijenje, težnja, samovolja i prolaznost.“¹⁸ „Sve ostalo“ jest ono što ne može biti imenovano, to jest, ono što ne može zadobiti postojanje u jeziku.

Na samom početku *Logike*, u predgovoru njezinu drugom izdanju 1831., Hegel dolazi do slična zaključka s obzirom na odnos između objektivne prirode spekulativnog mišljenja i logičkih formi čiji se izraz ostvaruje u jeziku. Hegel sugerira da je uvjet koji dozvoljava početak *Logike* „podvrgavanje“ subjektivnog mišljenja objektivnim oblicima misli i njihovom jezičnom izrazu. Time jednom za svagda napušta „suprotstavljanje svijesti“ koje je karakteriziralo *Fenomenologiju*. „Logika“ – „*die Logik*“ – se sada razlikuje od „*das Logische*“, od „osnove“ ili *medija* u kojem se određenja „objektivne misli“ redom prikazuju i iz kojeg će subjektivno mišljenje i svijest po prvi puta proizaći. Iako jezik i „logička osnova“ nisu u potpunosti identični, jezik predstavlja njezinu progresivnu manifestaciju, aktualizaciju te artikulaciju do same točke potpune autoreferencijalne razumljivosti apsolutne ideje. Ovdje je „izvorna riječ“ riječ koja govori samo o

17 *ibid.*, 287 (*TW* 6: 550)

18 *ibid.*, 2004, 286 (*TW* 6: 549)

sebi – jezik postaje jedno s *Logosom* u njegovoj punoj zbiljnosti. Ovdje je „apsolutna forma“ u potpunosti ozbiljena: forma proizvodi svoj sadržaj, a sadržaj poprima odgovarajuću formu; jezik govori samo o sebi prikazujući svoje vlastito kretanje (i nijedno drugo). Jezik i „logička forma“ ne odnose se ni na što drugo, odnosno na zaseban sadržaj ili materiju, već izražavaju samo-odnos forme kao takve – neovisne o bilo kakvom odnosu prema sadržaju ili materiji. Jezik izražava kretanje forme. To osnovno jedinstvo rađa Hegelovo razumijevanje dijalektičke metode.

Prema Hegelu, odnos čistih određenja misli *Logike* i njezina jezika jest homologan. Odnos između uzastopnih etapa razvoja određenja misli u logičkoj osnovi i cjeline odvijanja *Logike* jednak je odnosu između apstraktne gramatike jezika i njegove „ispunjen[e], živ[e] vrijednost[i]“¹⁹. Subjektivno mišljenje mora prihvatiti svoju „potpunu podvrgnutost“ gramatici koju smjesta ne razumije ako želi savladati jezik u kojem će ta gramatika konačno oživjeti. U tom smislu, ni jezik ni apstraktna određenja misli, prema Hegelu, ne možemo smatrati pukim izvanjskim oruđima ili sredstvima u stalnoj „vlasti“ subjektivnog mišljenja koje ih samo treba primijeniti na određeni sadržaj ili zadatak. Oni su, naprotiv, živi, univerzalni *medij* čistog mišljenja, onoga od kojeg je sazdano samo čisto logičko mišljenje. Nijedna gramatika, promatrana u apstrakciji, ne jamči svoju točnu primjenu. „Izvorna riječ“ Logosa, koja je jedno sa svojim „izrazom“, nalazi se, zapravo, tek na samom kraju *Logike*. Izvorna riječ spekulativne racionalnosti za Hegela nije na početku, već na kraju.

Kroz jezik, logičke forme prožimaju svjesni, kao i nesvjesni, život duha do točke u kojoj „puno manje možemo smatrati da misaone forme (...) služe nama, da mi posjedujemo njih a ne naprotiv da one posjeduju nas“²⁰. Ovom tvrdnjom Hegel izokreće ideju subjekta koji misli pomoću jezika, u ideju jezika koji, u svojoj sveobuhvatnosti, ima vlast nad individualnim subjektom, te tako određuje samu mogućnost svakoga pojedinoga smislenog iskaza. Ovdje je u pitanju

19 G. W. F. Hegel, *Znanost logike, Objektivna logika, Nauk o bitku*, prev. S. Bosto. Zagreb: Demetra, 2003b, 1 (TW 5: 53).

20 *ibid.*, 14 (TW 5: 25).

opet odnos uspostavljen na kraju *Logike* strukturom „apsolutne metode“. Sveobuhvatni jezik koji nas drži u svojoj vlasti jest logički jezik dijalektičke metode. Ako je metoda apsolutni oblik „sve istine“, tada se, iz istog razloga, nijedna individualna tvrdnja o istinitosti ne može održati nasuprot sveobuhvatnosti logičkih formi. Hegel pita „što *nama* preostaje naspram njih, kako *mi* trebamo, kako *ja* kao ono općenitije trebam sebe ispostaviti iznad njih, njih koje su same ono opće kao takvo“²¹. Za Hegela jezik osobnih zamjenica (mogućnost kazivanja Ja ili Mi) očito nije izvorna dimenzija spekulativnog jezika, već finalni produkt, odnosno rezultat čitavog logičkoga razvoja. Stoga mogućnost izricanja (kantovskog) „Ja mislim“ nije temelj spekulativne logike, već sam njezin rezultat. Ta se mogućnost po prvi puta javlja na razini „subjektivne logike“, to jest, u logici pojma. Najviši oblik subjektivnosti, točnije „osobnost“, izražen je samo na razini „apsolutne ideje“.

Poglavlje o metodi na kraju *Logike* sadrži konačni dokaz da čisto logički proces spekulativnog mišljenja nije samo moguć, već i zbiljski (*wirklich*) i konkretan kao ostvarena činjenica. Dokaz da je dijalektika zaista uspješna kao „apsolutna“ (tj. sistematična) metoda spekulativnog mišljenja, predstavljen je upravo samom činjenicom da logički proces u konačnici vodi do tematizacije vlastitih postupaka. Ipak, retrospektivno gledajući, jedino svjedočanstvo o zbiljnosti logičkog procesa jest jezik u kojem je taj proces zadobio materijalni oblik egzistencije (*Dasein*), odnosno jezik kojime je pisana *Znanost logike*. „Stoga logika prikazuje samokretanje apsolutne ideje samo kao izvorna riječ koja je izjava, ali takva koja je neposredno opet iščezla kao nešto izvanjsko time što jest; ideja je dakle samo u tom samoodređenju da sebe osluškuje; ona je u čistoj misli, u kojoj razlika još uvijek nije nikakav drugobitak, nego je sebi potpuno progledna i ostaje sebi progledno.“²² Logika je proces *Äuserunga* izvorne riječi. *Äuserung* je istovremeno izvanjštenje i izjava, odnosno iskaz. Međutim, izvanjskost proizvedena izvornom riječju ili Logosom nije nešto zaista „izvanjsko“, to jest, još uvijek nije „drugobitak“, već još

21 *ibid.*, 14 (*TW* 5: 25).

22 G. W. F. Hegel, 2004, 287 (*TW* 6: 550).

uvijek samo riječ. Izvorna riječ Logike postaje postojeća riječ koja je u potpunosti autoreferencijalna: govori o sebi i za sebe (te čuje samo sebe); bivajući izgovorena, prikazuje svoje vlastito kretanje i razvoj, tako dajući samoj sebi sadržaj. Zadatak *Realphilosophie*, te posebice filozofije duha, bit će utvrditi mogućnost dijalektičkog mišljenja da govori (o) „drugosti sebe“; to jest, da među ostalim govori o sadržaju koji postoji izvan jezika i koji može bitno čak prkosi jezičnoj artikulaciji.

III. JEZIK HEGELOVE LOGIKE

Ako je, kao što sam prethodno tvrdila, istina da jezik kojime je pisana Hegelova *Logika* nije tek slučajna i neželjena vanjska pojavnost dijalektike, već je nužno uvjet koje ispunjava metodološki zahtjev postavljen u zaključku logičkog procesa, tada moramo pokazati koju to imanentnu ulogu u razvoju Hegelove *Logike* igraju nedostatak definicija tehničkog nazivlja, dvoznačnost i nejasnoća njihove upotrebe, autoreferencijalna narav predikacija, i tako dalje. Stoga ću, u onome što slijedi, pod dva opća podnaslova raspraviti posebnost nekih hegelijanskih izraza, kako bih pokazala kako jezik Hegelova teksta odgovara određenome metodološkom cilju, umjesto da predstavlja neželjen nusproizvod teorije. Prvo ću preispitati pojavu „homonimije“ ili „dvoznačnosti“ koja se očituje u Hegelovu razlikovanju dvaju „jezika“ kojima se služi filozofija; zatim ću obratiti pozornost na drugačiji slučaj homonimije, točnije na „neodređenost“ ili *Bedeutungsverschiebung* (premještanje ili pomak značenja). Ustvrdit ću da su ovi postupci, koje kritičari dijalektike napadaju kao izvore nedoumice i nedostatka jasnoće, pokretači ključnih procesa Hegelove dijalektike. Ono što je od posebne važnosti jest da oni spekulativnoj logici omogućuju „prijelaz“ (*Übergang*) iz jedne zasebne sfere procesa u drugu te u konačnici dovode do uspostavljanja procesa kao potpunog „sustava“ svih logičkih formi. U onome što slijedi, ograničit ću svoja razmatranja na prvi, općenitiji primjer homonimije.

Homonimija – ili upotreba riječi koje isto zvuče i isto se pišu, no imaju drugačije značenje – u *Znanosti logike* je problematična na dvije

razine. (i) S jedne strane, što se tiče postupaka čistoga spekulativnog mišljenja, Hegel rješava problem uvodeći razliku između „jezika pojma“ (*Sprache des Begriffs*) te „jezika predodžbe“ (*Sprache der Vorstellung*). Potonji je dopušten – iako uvijek u kombinaciji s prvim – samo kada se dijalektika bavi stvarnim predmetima; to jest, na razinama filozofije prirode i filozofije duha. Hegel ističe da isti izraz može zadobiti dva različita značenja ovisno u kojem se od dva „jezika“ koristi pa tako mora biti prepoznat kao zaseban naziv. (ii) S druge strane, homonimija je postupak koji djeluje unutar logičkog procesa. Dozvoljava prepoznavanje logičkih struktura na temelju njihova unutarnjeg ustroja, kao i na temelju njihove relativne pozicije u cjelini sustava. Na ovoj razini upotreba homonimije objašnjava zašto Hegel treba izbjeći definicije koje se temelje isključivo na unutarnjem određenju danih pojmova. U Hegelovoj *Logici* mišljenje je funkcija sustavne pozicije u određenoj strukturi, te stoga predstavlja skup sustavnih odnosa u koje stupa s prethodnim i sljedećim strukturama. Toj ću se poanti vratiti kad bude govora o „preobrazbi značenja“ svojstvenoj sukcesivnim logičkim kategorijama.

(i) „Jezik pojma“ i „jezik predodžbe“

Na najopćenitijoj razini, razlika između „jezika pojma“ i „jezika predodžbe“ služi Hegelu za određenje Logike kao znanosti čistoga mišljenja za razliku od religije i od sfere mnijenja te običnog mišljenja. Hegel tvrdi da Logika govori jezikom pojma ili „jezikom bogova“ koji suprotstavlja „jeziku ljudi“, koji svoju iluzornu određenost duguje predodžbi. Potonja, pod naizgled istim izrazima, prenosi drugačiji spoznajni sadržaj. Sročivši to tako, Hegel se referira na Platonova *Kratila* u kojemu se Homer javlja kao prvi koji uvodi razliku između ova dva jezika. Hegel prvi puta iznosi ovu raspravu u ranom *Odnosu skepticizma prema filozofiji*; ponavlja je u predgovoru drugom izdanju *Enciklopedije* te još jednom, u kasnijoj recenziji Goeschelovih *Aphorismen* (1829).

U jenskom *Odnosu skepticizma prema filozofiji* Hegel spominje svjedočanstvo Diogena Laertija prema kojem su antički skeptici nazivali Homera „začetnikom skepticizma, pošto on o istim stvarima

u drugačijim odnosima govori nešto drugo²³ tako pružajući dokaz o relativnosti jezika. Želim istaknuti da Hegel upotrebu različitih naziva (kako bi se rekla ista stvar) u različitim prilikama i kontekstima povezuje sa skepticizmom kao filozofskom metodom. Kasnije, u predgovoru izdanju *Enciklopedije* iz 1827. godine, Hegel govori o razlici između filozofije i religije ističući razliku između jezika filozofije i jezika religije. Iako je „sadržaj“ ovih disciplina „isti“, Hegel tvrdi da ista stvar, ovisno o disciplini, ima dva različita imena – „kao što Homer kaže o nekim zvijezdama da imaju dva imena, jedno na jeziku bogova, drugo na jeziku efemernih ljudi“²⁴. Značajno je, međutim, da se prema Hegelu „jezikom bogova“ služi filozofija, a ne religija. Nadalje, dva se imena razlikuju po tome što se odnose ili na pojam ili na predodžbu samo s obzirom na razumljivost i spoznajnu vrijednost – u svakom drugom pogledu, to je zapravo isto ime. U ovom ulomku Hegel očito na umu ima Platona, koji u *Kratilu*, preispitujući ono što „Homer kaže o imenima“, spominje razliku između jezika bogova i jezika ljudi kao razliku smišljenu tako da nadvlada homonimiju. Međutim, dok je Platonova namjera u konačnici istaknuti razliku između različitih imena nadijevanih jednoj te istoj stvari, Hegel ističe činjenicu da spekulativna logika, koja koristi iste nazive kao obični jezik, tim nazivima pridaje drugačije i novo značenje te tako otkriva njihovo *istinsko* značenje. Homonimija je ovdje nužan korak u strukturiranju procesa spoznaje. Filozofska spoznaja počinje shvaćanjem jezika pojma; zatim prelazi u *Realphilosophie* i jezik predodžbe. Istina nam je prvi puta otkrivena pojmom – logika je prva znanost sustava. Tek nakon što usvojimo jezik bogova, jezik predodžbe može ponovno biti uspostavljen kao istinit (a ne varljiv), a podudarnost dvaju imena može ponovno biti u

23 G. W. F. Hegel, „Odnos skepticizma prema filozofiji“, *Jenski spisi*, prev. A. Buha. Sarajevo: Veselin Masleša, 1983, 166 (GW 4: 207). (GW = Gesammelte Werke, hrsg. in Auftrag der Deutschen Forschungsgemeinschaft. Hamburg, Meiner. Skeptizismusaufsatz. GW 4: 207.)

24 G. W. F. Hegel, 1987a, 16 (TW 8: 23-24). Detaljnija rasprava o ovoj temi i njezinim implikacijama za metodološki odnos Logike i Realphilosophie nalazi se u A. Nuzzo, *Representazione e concetto nella logica della Filosofia del diritto di Hegel*. Napoli: Guida, 1990.

potpunosti vidljiva. Za Hegela i Platona proces se odvija u suprotnim smjerovima.

U jeziku spekulativne logike, na primjer, nazivi poput „apsolutnog“, „pojma“ i „ideje“ imaju značenje različito od onog koje poprimaju u religiji, u tradicionalnoj metafizici, ili u mnijenju. Jezik Hegelove *Logike* teži desupstancijalizaciji metafizičkog „Apsoluta“ pokazujući da apsolutno, kao izraz, može služiti samo kao atribut, ali ne i kao imenica. U ovom kontekstu moj cilj nije raspraviti Hegelovu tvrdnju o apsolutnom, već u prednji plan dovesti pojmove kojima je ta tvrdnja iznesena. U *Logici* „Nauk o biti“ pokazuje da kretanje (*metafizičkog*) *Apsoluta* nije ništa doli *apsolutno kretanje* koje vodi do „Nauka o pojmu“. To je kretanje *ab-solutus* (te je stoga „slobodno“) od svake ovisnosti o pretpostavljenom Apsolutu. *Ab-solutnost* „apsolutne ideje“ koja zaključuje logiku pojma jest njezina radikalna sloboda. *Fenomenologija duha*, s druge strane, pokazuje da *znanje o Apsolutu* nije ništa doli „*apsolutno znanje*“ – tvrdnja koju *Logika* dodatno podupire dovodeći je do zaključka u obliku „*apsolutne metode*“ svog bitka, kao i sve spoznaje.²⁵

Raspravljajući o upotrebi naziva *Begriff* u spekulativnoj logici, važno je istaknuti činjenicu da se, u „jeziku pojma“ za razliku od „jezika predodžbe“, naziv *Begriff* (kao naziv „ideja“) može koristiti *apsolutno* samo u jednini. Hegelova *Logika* dopušta „pojam“ (ili „ideju“), ali ne i množinski oblik „pojmovi“ ili „ideje“ – koji su uvijek pojmovi ili ideje *nečega* – to jest, sadržaja različitog od forme. Množinski oblik u *Znanosti logike* upućuje na tradicionalnu formalnu logiku, odnosno na nedijalektičku upotrebu toga naziva. Poput drugih naziv kao što su „istina“, „savršenstvo“ i „mogućnost“, naziv „pojam“ posjeduje formalno i kvalitativno značenje kada se koristi u jednini, a u množini to značenje postaje materijalno i kvantitativno. Jezik Hegelove *Logike* služi se „pojmom“, kao i „istinom“, isključivo u njihovu formalnome

25 Ova je tema pobliže razrađena u A. Nuzzo, „The Idea of ‘Method’ in Hegel’s Science of Logic – A Method for Finite Thinking and Absolute Knowing“, *Bulletin of the Hegel Society of Great Britain* 39/40 (1999): 1-18; vidi također A. Nuzzo, „The Truth of ‘absolutes Wissen’“, *Hegel’s Phenomenology of Spirit*, ur. A. Denker (Amherst, N.Y.: Humanities, 2003), 265-94.

kvalitativnom značenju. Tome je tako jer struktura pojma predstavlja jedinstvenu monističku cjelinu koja ne priznaje množinu ili udvajanje. To je struktura organske cjeline, to jest *totuma* koji se razlikuje od *composituma*. Jedino moguće udvajanje jest samo-udvajanje koje nastupa u činu (samo)suda (*Ur-teilung*). Raspravljajući o nazivu „ideja“, Hegel izrijeком prilagođava njegovu spekulativnu upotrebu tako da se razlikuje od one uobičajene u izrazima poput: „to su samo ideje“. Za razliku od uobičajena shvaćanja ili „predodžbe“²⁶ koja idejama (množina) pripisuje inherentan nedostatak stvarnosti i smatra ih pukim plodovima uma, dijalektika spekulativnu „ideju“ (jednina) vidi kao pojam koji je u cijelosti stvaran i u potpunosti ozbiljen.

(ii) *Bedeutungsverschiebung i nejasnoća*

Hegelova je dijalektika logika dinamičnih procesa. Takva logika po svojoj prirodi isključuje svaki pokušaj statičkog određenja ili definicije istine. Ako je prema slavnom teoremu „istina (*das Wahre*) je cjelina“ središnja misao da je „cjelina (...) bit koja se dovršava samo svojim razvojem“²⁷, Istina pronalazi svoj izraz u dimenziji kretanja te *Entwicklunga*, odnosno razvoja. Iz toga slijedi da istina nije sadržana ni u jednom od pojedinačnih „momenata“ procesa niti je izražena nekim od sudova kojima je proces artikuliran; istina je izražena u cijelom trajanju procesa mišljenja (cjelini) utoliko što je ono izraženo dinamičnim kretanjem uzastopnih „prijelaza“ (*Übergänge*). U Hegelovoj dijalektičkoj logici istina nije funkcija sudova, već funkcija prijelaza između uzastopnih sudova (ili odijeljenih logičkih sfera). Hegel se služi jezikom proturječja kako bi pretočio statični oblik suda u dinamičnu dimenziju kretanja samog mišljenja. Teorija spekulativnog suda iznesena u predgovoru *Fenomenologije duha* jasno artikulira ovo ključno otkriće dijalektike.²⁸ Dijalektika se protivi statičnim definicijama pojmova te kao zamjenu nudi dinamične

26 G. W. F. Hegel, 2004, 207 f. (*TW* 6: 463). Kant je već bio svratio pažnju na upotrebu toga izraza, iako s drugačijom namjerom.

27 G. W. F. Hegel, 1987b, 14 (*TW* 3: 24). (kurziv dodan)

28 Vidi J. Surber, „Hegel’s Speculative Sentence“, *Hegel Studien* 10 (1975): 211-30.

definicije struktura koje su redom uhvaćene u procesu zadobivanja značenja prevladavanjem svojih unutrašnjih proturječja.

Hegelova *Logika* započinje programatski, najradikalnijim zahtjevom za neodređenošću. Takav zahtjev otvoreno iskazuje namjeru da se odbaci početak svega s u cijelosti određenim Apsolutom (te, stoga, s definicijom istoga). Samo korijenska „neodređenost“ početka – te posljedična neodređenost i nejasnoća svih naziva ili kategorija koje imamo na raspolaganju kako bismo odredili početak – može objasniti dinamiku procesa, točnije, činjenicu da je taj početak početak kretanja koje se odvija, a ne statična pozicija kojoj mišljenje ne može izmaknuti. Radikalna autopredikacija kojom Hegel izražava svoj zahtjev za početak znanosti mogla bi se ovako sročiti: neodređenost početka jest početak s „neodređenošću“ kao takvom. Taj se zahtjev prevodi u jezik kao ne-sud ili fragment kojim započinje *Znanost logike*: „Bitak, čisti bitak“²⁹. Takav je početak u svakom pogledu suprotan definiciji.

Nadalje, dijalektika je logika *odijeljenih* procesa. Argument Logike odvija se kroz odijeljene „sfere“ koje su postavljene u odnos logičkog slijeda i koje se naposljetku kružnim kretanjem odnose prema apsolutnoj neodređenosti početka. Ono što čini uzastopne sfere procesa odijeljenim i neusporedivim strukturama koje su nesvodljive na ista drugo jest *Übergang* ili prijelaz koji ih dijeli. „Između“ predstavljeno svakim prijelazom postavlja uvjete za ponavljanje – i daljnji razvoj – prethodne strukture unutar sljedeće (takoreći kao njezinog unutrašnjeg „momenta“). Proces prijelaza jest kretanje *Aufhebunga* koji premješta ili pomiče zaključenu strukturu na višu razinu koju predstavlja njezin nasljednik te je tako svodi na moment obuhvatnijeg jedinstva značenja.³⁰ Međutim, promatran kao „moment“ nove strukture, prethodni pojam pokazuje novo značenje. To je proces koji novija literatura naziva *Bedeutungsverschiebungom*:

29 G. W. F. Hegel, 2003b, 71 (*TW* 5: 82). Budući da ovaj ne-sud, takoreći, ne govori ništa, prijelaz u „ništa“ je već ostvaren (čak i jezično).

30 Za ideje „momenta“ i *Aufhebunga* (s obzirom na prve „momente“ koji se pojavljuju u *Logici*, točnije „Momente postajanja“) vidi G. W. F. Hegel, 2003, 99-100 (*TW* 5: 112-13).

premještanje ili pomak u značenju. Bez sumnje, upravo je pokret prijelaza zaslužan i za određenje nove strukture kao novog obzora značenja i za svođenje prethodne strukture na „moment“ te nove.

Kao primjer prvog slučaja može poslužiti odnos između „bitka“ i „biti“ kada je u pitanju definicija *Wesen* kao nasljednika *Sein* (ili onoga što dolazi *nakon Sein*). Taj je odnos artikuliran u izrazima poput: „istina bitka jest bit“, bit je „prva negacija bitka“, „bit je ukinuti bitak“³¹. Ovi izrazi upućuju na definiciju novog obzora značenja primjerenoga novoj logičkoj sferi. Premještanje ili pomak, koji je karakterističan za dijalektičko mišljenje, očituje se u konstrukciji „y je istina x“ koja je predložena i kao konstrukcija logičkog slijeda i kao oblik kojim se pririče istina. Kao primjer redefinicije prethodne strukture, nakon što je prihvaćena kao moment unutar sljedeće, možemo spomenuti novi položaj *Sein* promatranog, ovoga puta, kao unutrašnji moment *Wesen*. Struktura *Schein* u „Logici biti“ jest trag prisutnosti „sfere opstojanja“ u biti³². *Schein* je novo ime koje *Sein* stječe na razini biti.

ZAKLJUČAK

Razvoj rasprave u ovom poglavlju mišljen je kao teorijsko opravdanje za opsežniji projekt na koji moja zaključna analiza jezika Hegelove spekulativne logike nudi samo kratak pogled. U konačnici, pokušala sam ilustrirati inherentnu vezu između jezika dijalektike i dijalektike kao metode filozofije. Tvrdim da, s obzirom na spekulativnu tezu o jedinstvu forme i sadržaja (koje Hegel naziva „apsolutnom formom“), jezik dijalektike ne može biti shvaćen kao puka vanjska i slučajna forma sadržaja koji bi jednako tako mogao biti izražen na neki drugi način (na primjer, jezikom simboličke logike ili nizom aforizama). Iz te tvrdnje slijedi da je nemoguće odlučiti prihvatiti filozofski sadržaj koji Hegel izlaže, a odbaciti jezik kojim je izražen (nova verzija Engelsova odvajanja sustava i metode ili pak Croceove tvrdnje o „ciò che è vivo e ciò che è morto della filosofia di

31 G. W. F. Hegel, *Znanost logike, Objektivna logika, Nauk o biti*. prev. Ž. Pavić. Demetra, Zagreb, 2003a, 1, 4, 5 (TW 6: 13, 16, 18).

32 *ibid.*, 6 (TW 6: 19).

Hegel“). Osuda Hegelova jezika jednaka je potpunom odbacivanju njegove dijalektike – to jest, filozofiranja.

Naposljetku, ovim poglavljem predlažem promišljanje o pitanju kako interpretirati Hegelovu filozofiju. Hegelova tvrdnja o tome da „istina je cjelina“ prisiljava tumača na pristup njegovoj filozofiji (i njegovu jeziku) koji će nužno biti opsežniji. Možemo ustvari odlučiti odbaciti njegovu misao i odbiti govoriti jezikom dijalektike. U tom slučaju, međutim, naš je zadatak naučiti filozofiju da govori drugim jezikom. Povijesno, to je zadatak koji je Hegel ostavio filozofiji nakon 1831.

LITERATURA:

Primarni izvori:

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1968.) *Gesammelte Werke*, hrsg. in Auftrag der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Hamburg: Meiner

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1971.) *Werke in zwanzig Bände*. Ed. E. Moldenhauer, K. M. Michel, Frankfurt a.M.: Suhrkamp

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1983.) „Odnos skepticizma prema filozofiji“, *Jenski spisi*. prev. A. Buha. Sarajevo: Veselin Maleša

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1987a.) *Enciklopedija filozofijskih znanosti*. prev. V. Sonnenfeld. Sarajevo: Veselin Maleša

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1987b.) *Fenomenologija duha*. prev. M. Kangrga. Zagreb: Naprijed

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (2003a.) *Znanost logike, Objektivna logika, Nauk o biti*. prev. Ž. Pavić. Zagreb: Demetra

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (2003b.) *Znanost logike, Objektivna logika, Nauk o bitku*. prev.

S. Bosto. Zagreb: Demetra

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (2004.) *Znanost logike, Subjektivna logika, Nauk o pojmu*. prev. Ž. Pavić. Zagreb: Demetra

Sekundarni izvori:

Becker, Werner (1978.) “Das Problem der Selbstanwendung im Kategorienverständnis der dialektischen Logik”. *Hegel Studien Beiheft* 18

Bien, Joseph J. (1996.) “The Dilemma of Modern Language Philosophy: An Hegelian Suggestion”. *Hegel Jahrbuch*, 275–78

Cloeren, Hermann J. (1985.) “The Linguistic Turn in Kierkegaard’s Attack on Hegel”. *International Studies in Philosophy* 17, 3: 3–13

Costantino, Salvatore (1980.) *Hegel e la dialettica come linguaggio: Il problema dell’individuo nella Fenomenologia dello spirito*. Milano: Mursia

James, William, (1977.) “Hegel and His Method”. In: McDermott, John J.: *The Writings of William James. A Compreh-*

- sive Edition. Chicago: University of Chicago Press, 512–29
- Kojré, Alexandre (1971.) “Note sur la langue et la terminologie hégélienne”. *Etudes d’Histoire de la pensée philosophique*. Paris: Gallimard
- Krause, Franz K. Chr. (1891.) *Zur Sprachphilosophie (1812–1815)*. Leipzig: Wunsche
- Lauener, Henri (1962.) *Die Sprache in der Philosophie Hegels mit besonderer Berücksichtigung der Aesthetik*. Bern: Haupt
- Liebrucks, Bruno (1970.) *Sprache und Bewußtsein*. Frankfurt a.M.: Klostermann
- Marconi, Diego (1982.) *Contradiction and Language in Hegel’s Dialectic*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- McCumber, John (1993.) *The Company of Words*. Hegel, Language, and Systematic Philosophy. Evanston, Ill.: Northwestern University Press
- Nuzzo, Angelica (2003.) “The Truth of ‘absolutes Wissen’”. In: Denker, A.: *Hegel’s Phenomenology of Spirit*. Amherst, N.Y.: Humanities, 265–94
- Nuzzo, Angelica (1999.) “The Idea of ‘Method’ in Hegel’s Science of Logic—A Method for Finite Thinking and Absolute Knowing”. *Bulletin of the Hegel Society of Great Britain* 39/40: 1–18
- Nuzzo, Angelica (1994.) “Il problema filosofico della traduzione ed il problema della traduzione filosofica”. *Quaderni di traduzione* 28: 169–93
- Nuzzo, Angelica (1990.) *Rappresentazione e concetto nella logica della Filosofia del diritto di Hegel*. Napoli: Guida
- Seeböhm, Thomas M. (1976.) “The Grammar of Hegel’s Dialectic”. *Hegel Studien* 11:149–80
- Sözer, Önay (1981/82.) “Der Weltgeist und die ‘Rede des Geistes’ als das Problem der Bildung”. *Hegel Jahrbuch*: 97–107
- Surber, Jere Paul (1975.) “Hegel’s Speculative Sentence”. *Hegel Studien* 10: 211–30
- Wiehl, Reiner (1978.) “Selbstbeziehung und Selbstanwendung dialektischer Kategorien”. *Hegel Studien Beiheft* 18: 83–113